

Хүлэр турас-
каал эвес, а
дириг кижиги

«Азияның
чүрээ»
байырлап тур

Дмитрий Коган:
«Кол сорулгам —
классиктиг хөгжүм-
нү сайзырадыры»

№ 72 (18499)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июнь

17

вторник

Россия хүнү — Арат шөлүндө

Июнь 12-де Арат шөлүгө күрүнениң эң кол байырлалы — Россия хүнүгө алдар болдурган национал культураларның «Найыралдың чөлээжи» делегей чергелиг фестиваль конкурсузунуң база этнокультураларның «Азияның чүрээ» IV делегей чергелиг фестиваль-конкурстун киржикчилериниң байырлыг чыскаалы болган.

Россияның 7 метр хемчээлдиг тугун туткан бистин чуртувустун аңгы регионнарының төлээлери — орустар, тывалар, татарлар, якуттар, буряттар, хакастар байырлыг чыскаалды баштап үп келгенер. Ооң соонда каас-чараш национал хептерин кеткен даттан, Моолдан, Кыргыстандан аалчылар чыскаалып эрткен. Новосибирск, Кемерово областардан, Бурятияның Усть-Ордынск

округунуң, Забайкальск, Красноярск крайларның, Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан болгаш Кызыл хоорайның аас чогаал болгаш танцы бөлүктери, «Хааннар шынаазы» археологтук лагериниң волонтерлары, уругларның «Чеди-Хаан» спорт школазының өөреникчилери чыылган чоннуң диңмтитиг адыш часкаашкынарның үдетпишаан, Арат шөлүгө кээп доктааганнар.

ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргит, ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы К. Даваа, Тывада кол федералдыг инспектор Владимир Останин фестивальдың киржикчилеринге болгаш чыылган чонга Россия хүнү-биле байыр чедирген.

(Уланчызы 4-кү арында) ➡

Хүннүң медээзи

Документилер бүрүн хүлээп алдыган

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазын езугаар Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак Төп шериг округунуң шериг өөредилге килдизиниң начальниги, Кызылда Президентиниң кадет училищезинче хүлээп алышкын комиссиязын удуртуп турар Михаил Зырянов-биле ажилчын ужуражылганы эрттирген.

Кадетке кандидаттарның хуу херектерин хүлээп алыры июнь 10-да доозулган деп, Михаил Зырянов дыңнаткан. Кордакчыларның ниити саны 609 кижиге четкен. Олар Тываның бүгү кожууннарындан келген оолдардыр. Ол ышкаш Кемерово болгаш Челябинск областардан 3 кижиниң хуу херектери база келген.

Ол хөй документилериниң аразында кадет училищезинге өөренир 65 кижини шилиир хүлээлгелиг. 21 кижиге 5 класска баар, 22-22 кижиге 6 болгаш 7 класстарга өөренир. Документилер келирге-ле, комиссия кежигүннери хуу херектерни хынал, кандидаттарның даңзын тургузуп турган. Ол даңзы Камгалал яамызының кадрларның кол эргелелинге баар.

Президентиниң кадет училищезинге өөренирлериниң шилилгезин июль 1-де эгелээр. Аңаа кирериниң негелдези дыка шыңгы. Олар математикага, орус болгаш даштыкы дылдарга экзаменнер дужаар, билииниң деңгелин айтырыг-хары-биле шылгаар, күш-дамырының сайзырагайын база хынаар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Акция

«Сактышкынның чулазын» кыпсыр

Бо чылдың июнь 22-де Кызылга, Тиилелге шөлүгө «Сактышкынның чулазын» кыпсыр.

Бүгү-россияның «Сактышкынның чулазы» акциязы Кызылга Тиилелге шөлүгө бо чылдың алдыгы удаа болуп эртер. Ча-чурттуң Улуг дайынының элзенинден бээр 69 чыл болгаш кажыдал хүнү Россияның аңгы хөй хоорайларында эрттир турар. Кижиге төрөлгөтөннүң өлүгүндө эң хөй хан төгүүшүнүг дайынның дугайында сактышкынга кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары киржир. Акцияның органи-

закчылары — Кызыл хоорайда Орус культура төвү, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тыва регион салбыры, найысылалдың Төлээлекчилер хуралы.

Амы-тынындан чарылган маадырларның Тиилелге шөлүгө тураскаалыга бир минута дургузунда сактышкынның езулалын кылыры чаңчыл апарган. Каш чыл бурунгаар маңа аныяк кижилер-биле кады дайын хоочуннары кады киржип турган. Ам олар назы-харының улгатканы-биле, кадыкшылының байдалы-биле киришпейн барып болурлар.

«Ол кадыг-дошкун чылдар-

ның дугайында сактышкын россияжи кижиге бүрүзүндө бар. Июнь 22-де 22 шакта «Сактышкынның чулазын» кыпсырынче шупту улусту кыйгырып тур бис. Ону Тиилелге шөлүгө шупту кижилер-биле кадыда, бажыңыңа-даа кывыскаш, ону соңгазының караанга салып каап болур. Ол хүн кайы хире хөй чула кыпкан тудум, мөчээннерниң дугайында сактышкын үр болур» — деп, Хурал депутаты Вера Лапшакова чугаалады.

«Дайынның эгелзэн хүнүн утпазы чугула. Ол хүн шөлгө аныяк кижилерниң кээп турары

эки-дир. Олар хоочуннарының аразына кирип, биске мындыг амыдыралды тывыскан кижилерге өөрүп четтирип турар. Кандыг-даа ажил-херекти ара соксаткаш, хоочуннарга четтиргениниң сөстөрүн чүгө ыткыр эвес, бодунуң бодалынга безин илередир болза эки» — деп, «Чаңгыс демниг Россияның» хоорай политчөвүлелиниң удуртукчузу Аяс Лопсан чугаалады.

Хүннүң медээлери

ХОВУ-АКСЫН ФЕДЕРАЛДЫГ ПРОГРАММАЖЕ КИИРГЕН

«Тыва кобальт» комбинаттың артынчылар шыгжаар чери база кирген. Экологияга айылдыг ол черниң салым-хуузу дугайында айтырыгны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол үстүкү албан черлеринге, ооң иштинде РФ-тиң Президентизи Владимир Путинге хөй удаа көдүрүп келген. «Тыва кобальт» дээрже Хову-Аксының кобальт-никель рудаларын ажилдап кылып турган эвилел ужур-дузалыг бүдүлгө турганын сагындыраал. Ооң ажилдап келген үезиниң дургузунда 400 муң тонна руданы казып тыпкан.

ИТ-СПЕЦИАЛИСТЕРНИ ТЫВАГА БЕЛЕТКЭЭР

Информастыг технологиялар (ИТ) адырынга анык, шимченгир, дидим бодалдыг специалистерниң келири амгы үениң күш-ажыл рыногунга эң чугула болуп турар.

ИТ-белеткелдиг бүгү денелдиң дээди-даа, ортумак-даа эртемниң специалистери Россияда чедишпейн турар. Бистиң республикага база олар эргежок чугула. Ооң уламандан ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызы-биле кады школаларга өөредилгениң чаа «Өөредилге албан черлеринге ИТ-класстарны тургузары» деп төлевилелди кирип турар.

Иитизи-биле алырга, школаның ол программасы 2013 чылда бадылаттыг ИТ-адырны сайзырадырының стратегиязынга дүүштүр хөгжүп турар. Ол төлевилелди күүседириниң кол сорулгазы — тодаргай эртемгерге, инженер угланышкыннарга, математикага болгаш информформастыг технологияларга школачыларның сонургалын бедидери. Өөреникчилерниң ИТ-угланышкынче белеткел ханыладыр сорулга төлевилелде салдыг. Ол ажилды эгелээри-биле Кызылдың 5 «Эгелекчи школалары» тургускан, олар 2014 чылдың сентябрь

1-ден төлевилелди күүседип эгелей бээр. Школачыларның өөредилгезинде математика программасы улам ханы болур, ол ышкыш компьютер инженериязының үндэзинерин оларга өөредир. ИТ класстарга тускай өөредилге эрткен башкылар ажилдаар.

ИТ-адырга специалистерни школадан эгелеп белеткээр арга чедип алдынар деп төлевилелдиң ажилдап кылыкчылары санап турар, ол чорук школачыларның мергежил шилип алырынга улуг дузалыг болур. Амгы үеде өөредилге программасын ажилдап кылып турар, ол программа езугаар 2014-2015 чылдарда ангы-ангы хемчеглер, мөөрейлер эрттирери көрдүнген.

Программаның ажилдап кылыкчылары школаның болгаш дээди өөредилге черлериниң программалары адырда болуп турар чааартылгалардан хожудуп турарын демдеглээннер. Дооскан студентиниң билии эргижирей берген болур та-варылгалар бар. Чаартылганы чедип алыр дизе, школадан эгелеп ол эртемге өөредири чугула. Технологтуг хөгжүлдеден школа программасының хожудаар чоруун чаа төлевилел шийтирилээр ужурулуг. Класстардан ангыда ИТ-бөлүмнер база ажилдаар, аңаа киришкен сургуул бүрүзү ИТ талазы-биле эргежок чугула билигни чедип алыр.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ ДООЗУЛГАН

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, июнь 11-ниң байдалын езугаар тараа культураларын 29569 гектар черге тараан, ол дээрже планнаттыг шөлдүң 100 хуузу. Кызылтас 5799 гектар черни ээлээн, оларның 200-зүнге онзагай үезинни чашкан. Тываның тараа өстүрер бүгү кожуннары планнарын күүседип алган. Чамдыктары, чижээ, Тандының тараажылары планын 14 хуу ажыр күүсеткен, Бай-Тайганың — 9 хуу. Картофель 3442 гектар

черге тарыттыг, ол планын 102 хуузу. Кызыл кожунуң ишчилери даалгазын 20 хуу ажыр күүсеткен. Ногааны көрдүнгөн 508, 7 гектар черге тараан.

Картофель болгаш ногаа культураларының 80 хуузу огород ажылын сайзырадырының дугайында Шолбан Кара-оолдун эгелээш-кинин деткип, хуу ажил-агыйлар тараан.

Иитизи-биле часкы хову ажилдарынче 434 тракторну болгаш 388 хөзүн бол-баазырадыр болгаш чаштырылга техниказын хаара туткан, аңаа 6315 киж киришкен.

ТР-ниң албан-езузуң сайтызындан.

Шупту чаагайжыдылгаже!

Ажылым аайы-биле Тываның ырак-чоок булуңнарын каш-даа эргип кезидим. Төрзэн черимниң каас-чараш бойдузу дег, эргим черни тыппас-даа мен. Долгандыр арга-эзимниң, бедик дагларлыг, удазын дег шөйлү берген аржаан сугларлыг, хову-шөлде чаптып оъттаан тос чүзүн малдыг, казымал байлактыг — бай-ла оран. Бо хире чараш черивисти арыг-силиг тургузуп камгалаар хамаанчок, херекке албайн, бокталдырып турарывыс харааданчыг. Ынчангаш амыдыралчы айтырыгның дугайында чамдык эскериглеримге доктаап көрейн.

Тываның мурнуу чүгүнде Моол чурту-биле кызыгаарлашкан Эрзин кожунуң удуртулгазы «Тыва — арыг-силигниң болгаш корум-чурумнуң девискээри» деп республика чергелиг мөөрейниң негелделерин боттандыра-биле 5 сумунуң чурттакчыларын арыглаашкын болгаш чаагайжыдылга ажилдарынче кыйгырып, чогуур хемчеглерни ап, чорудуп турар.

Кожунуң чагырга бажыңының девискээринде болгаш албан черлеринде ыяштарны эрткен чылын тарып олуртканындан өзүп көвүдээни илдең. Бо чылын чаш өзүмнерни орай тарып олурткан. Арыг-силигни сагыры-биле бок төгөр улуг демир 100 саваны садып алгаш, ооң 20-зин «Төре-Хөл» турисчи баазада тургускан база албан черлеринге, сумуларга болгаш чурттакчы чонга үлөп берген. Бажыңнарының чанында контейнерлиг чурттакчылар ай санында 100 рубльди төлөп турар.

Кожун төвүнүң чурум-чыскаалдыг бедик бажыңнарын көөргө, аяныг-ла. Ынчалза-даа төп кудумчуда ээн тудуг суурнуң хевирин үрөп турары чаржынчыг. Бо ээн бажыңны удавас кылып эгелээр сайгарлыкчы бар. Ол чериниң документилен четчелеп, кылдырып турарын чугаалады. Девискээрни долгандыр хе-

Кызыл-Сылдыс суурда Ада-чурттуң Улуг дайыны киржикчизи Г. Доваадорнуң тураскаалы.

римнеп каан болза, ажилдар эгелээн деп санаар апаар. Амдыызында чүгле аас болгаш саазын кырында хевирлиг. Эрзин суурнуң иштинде ам-даа чедир кылыр ажилдар барын эскердим: кудумчуларның чырыдылгазын кириери, бок-күзүрүмнү аштап-арыглаары, херимнерни эде-хере чаартып септээри, орук шимчээшкениниң дүрүмнерин азар адагаштарны база тургузары... Суурнуң хүн ажар талазында хову дургаар октааттыг бокту карак-биле чүгүртү көөргө, шынап-ла, ыянчыг. Ол чоокта, алдан базым хире черде, эрзинчилерниң көрүштүг, чараш хүрээзи биле стадиону туттунган. Чурттакчыларның кайы хамаанчок богун дарый шийтирилеп, чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга ажылын шалыпкын чорудары үениң негелделери апарган-дыр. Хөпээннеп каан сиген дег бокту трактор-биле оңгарны каскаш, ынаар киир үстүрүп, чурумчудар болза, улуг чарыгдал-даа негеттинмес хире. Республикада чарлаттыг мөөрейни август айда түңнээр, ынчангаш чедир кылыр ажилдарны дарый кылырын ТР-ниң тускай төлевилелдер эргелелиниң даргазы Адам Текеев сагындырып чугаалады.

Эрзинниң эдээнде Кызыл-Сылдыс суурже кирип ордала кудумчуларда терек ыяштарны чартыгга чедир агартыр чугайлап кааны кайы ырактан көскү. Төп кудумчузунда Ада-чурттуң Улуг

дайынының киржикчизи Гал Доваадорнуң тураскаалы. Ону долгандыр херимне ыяштар, чечектер та олурткан. Ортаа кудумч шеввергени кончук бед ак субурган туттунган. Чоогуңда уруглар са кожунда эки ажилдыг ал чери деп таныштырды. Хер иштинде янзы-бүрү өңнер-бүдүп каан дугуйлар бар, а чечектер тарып турган хир амдыызында чүү-даа чогаар-бойдуштуң өскер турары-биле чечектер, ыяш тарып олуртурунче далашпа турары элдеп. Кыд черде бичии суур болг чурттакчыларының хөй кез мал-маган тудуп турар. Тар олурткан чечектерни, ыяштар инектер чип кааптар деп ба бурунгаар-ла сагындырды. Кудумчуларга бичежек хиримнер кылгаш, чечектерни ыяштарны ооң иштинге тары каар болза, мен бодаарымг ажырбас-ла-дыр. Инектер чип кааптар дээш чүнү-даа тарыва бис бе?!

Ногаанчыдылга болгаш арыглаашкын талазы-биле кожун бүрүзүндө харысалгалы удуртукчуларны быжыглаа болгай. Ол хирезинде чүгле субботниктер-биле кызыгаарлаттынып турары көскү. Республиканың хоорай суурларын эргий кезип чораш ажилдар шуут кылдынмай турар эвес, хемчеглер алдынып турар-дыр деп түңнөдүм. Мурнуку чылдар-биле деңнээрге, байдал кайда-даа чүгээртээн. Тыва чоннуң сагып чораш чаагай чаңылдары хөй: суг хирлендирбес, ыяш кеспес, доктааган черинге кайы хамаанчок бок октап болбас дээш, оон-даа өске. Бойдуска хумагалы ол хире бедик чораш. Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле база экологтуг акция ажил-чорудулгазынга болгаш арыглаашкынга идепкейлиг киржиринче республиканың чурттакчы чонун кыйгырып тур бис!

Анисья ТЮЛЮШ.

Эрзинниң чагырга бажыңының девискээринде ыяштар.

Адам ТЕКЕЕВИН тырт-тырган чуруктары.

Хүлер тураскаал эвес, а дириг кижжи

Чоокта чаа В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга Тываның Россияга каттышканындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан «Тос чадырдан үнгеш...» деп шииниң баштайгы көрүлдөзү болган. Ооң дугайында база литература адаырында юбилейлиг чылда кандыг ажылдар чоруттунуп турарын сонунургап, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, Тываның Улустуң чогаалчызы Эдуард Мижитке ужуражып чугаалаштым.

— Эдуард Баирович, «Тос чадырдан үнгеш...» деп шииниң автору болгай силер, аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү чугаалар үнүп турар. Чонга кандыг тайылбыр берип болур силер?

— Ийе, шииде чамдык чүүлдерге хамаарыштыр айтырыглар тургустунуп турарын дыңнадым, ол дугайында солундан-даа номчудум. Бир солунда: «Шиини «Драматический коллаж» деп каан-дыр» — дээн чеме бар чорду. Мен шииге ындыг демдеглел кылбаан кижжи болгай мен. Шиини театрның удуртулгазының чагыы-биле бижидим. Олар Тываның Россияның хоргадаалынче киргениниң 100 чыл оюнга тураскааткан шии күрүне баштыңы чораан Тываның Улустуң чогаалчызы С.Тока дугайында болза тааржыр деп сүмелешкен болган. «Араттың сөзү» деп трилогияга даянып, авторунуң көрүжүн, ооң сактыышкыннарын барымдаалап бижээн мен. «Араттың сөзүн» номчаан улус шиини эки билеп турар чорду. Партияның ол үеде улуг ажылдакчылары, хоочуннардан: «Шииде ол үени эки көргүскен-дир» — деп үнелелдерни алдым.

Бир эвес шииге көдээ ажыл-агыйның, бүдүрүлгө, гудуг-суурнуң Тывага канчаар сайзырап турганын көргүскен болзумза, ону чүгле 100 чыл байырлалында көргүзөр, аңгыс хуннун шиизи болур турган ийик. Социализм үезинде гудуг, бүдүрүлгө дугайында чогаалдарны, киноларны дыка өй үндүрүп турган болгай. Ынчалза-даа чон оларны сонунургавай барган. А кандыгыр кижиниң хууда салым-чолу, төөгүзү көрүкчүлерге кайы-даа үеде солун болур. Шииде Токаның чаш чораан чылдарын орус чон-биле тываларның кады урттап эгелзэн үезин, оларның ыразында сырый харылзаазын көргүзөр дээш кириген мен. Чамдык маргыштыг чүүлдерге хамаарыштыр тыва оонун төөгүзүндө шупту чүе каалама орук дег болбаан, арын айтырыглар хөй турганын сагындырып каайн. Тока бодунуң үезинде үрүне ажылдакчыларын аштап алгаш, бүгү бергелерни ыдажып эрткен болгай, ол дээр, ооң үзел-бодалының, үткүлүнүң күштүү ол-дур. Ону анчап көргүспезил?! Черле инчаш уран чогаалга, ылаңгыя драматургияга хүлер тураскаал эвес, дириг кижжи херек болгай. Токаны бүгү чүвени хандыр одап, сайгарып чоруур, андыг-даа талалары бар-даа

болза, арын-нүүрлүг кижжи кылдыр көргүскеним-даа ол.

Оон аңгыда шии чогаалында хажыдып болбас тускай дүрүмнер бар болгай. Аңаа шупту чүвени каас, чараш, тайбың кылдыр бижип болбас, шии чогаалы ону шуут хүлээвес. Шии чогаалына ыяа-ла чөрүлдээ, демисел турар ужурулуг. Ол ышкаш шиини чогаалчы канчаар бижип каарыл, сценага ол-ла хевээр тургустуна бээр деп чүве колдуунда-ла болдунмас. Чүге дээр, ол коллективтиг ажыл болгай. Режиссер бодунуң көрүжүн, сагыш-бодалын база кириер апаар. Режиссернуң бодал-сагышын, чогаалчы ажылын хүндүлээр апаар. Артистерниң тус-тус ойнаары база шииге янзы-бүрү өңнери немээр. Чамдык шиилерден режиссернуң ажылдаанының түңнелинде чүгле ора-сомазы артып каар таварылгалар кайы хөй. «Тос чадырдан үнгеш...» ийи режиссернуң ажылы-биле сценага салдыган. Өскерилгелер, немелделер, казыышкыннар бар болбайн канчаар.

— «Шииде орус чонну колдуунда эзирик кылдыр көргүзүп каан-дыр» — деп бир көрүкчүнүң шүгүмчүлелинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Мээң бижээнимде ындыг чүве чок. Шии парлалгаже үнүп кээр, номчукчулар биле бээр боор. Чижээлээр, Чолдак Степан бодунуң күжү-биле байып берген тараачын-дыр. Ол бир эвес үргүлчү эзирик турган болза, ынчаар канчап байыыр деп. Ооң аңгыда мээң бижип каанымда Чолдак Степаның өөнүң ишти бичии Тывыкыны кээргээш, хөлечиктедип аар, чымчак сеткилдиг кижжи чүве. А тываларның бөдүүн орус чоннуң төлээлери Данила, Веденей суглар-биле найыралын чүге эскербейн барган ирги.

— Силерден оон өске кандыг чогаалчы ажылдар манап болурул?

— Күрүнениң «Саян» аттыг ыры, сам ансамблиниң чагыы-биле «Күзелдин алдын согуннары» деп программаны тургустум. Ында бистиң бурун скиф үезинден эгелзэш Россияга каттышканывыска чедир төөгүвүстү көргүскен. Юбилейлиг программаның танцыларының либреттолорун (танцының утказын, чүү болуп турарын тайылбырлаан сценарийи), чаа ырларның, башкарыкчыларның сөстөрүн дээш, черле шуптузун бүрүнү-биле бижидим. Чүгле ийи хире черде улустуң ырлары кирген. Тыва чоннуң үе-дүптен тура

өске чоннар-биле эп-демниг улуг күрүне болуп чурттапсап чораан күзели чамдыкта бүдүп, чамдыкта буурап-даа чорза, түңнелинде келгеш, Россия-биле каттыжып, «күзелдин алдын согуннары» сорулгазынга четкени ол. Программаның өзек бодалы ол.

— Юбилейлиг чылда Чогаалчылар эвилелинде кандыг хемчеглер болуп турарыл?

— Чогаалчылар эвилелиниң 70 чыл оюнда уран чогаалдың 5 хевиринге республика мөөрейлерин эрттиргенивисти сактып тур боор силер. Оон бээр эвээш үе эрткен, а эки шынарлыг улуг чогаалдар төрүттүнеринге үе херек болгай. Ынчангаш амдыызында уран чогаалга улуг мөөрей эрттирери болдунмас. Бо чылын Тывада орус дыл чылы болгай. Ынчангаш орус дылдан тыва дылче шүлүктөр болгаш биче хемчээлдиг калбак чогаалдар очулгазының мөөрейин чарлаан бис. Оон аңгыда ажылывысты келир үеже угландырып, аныяк чогаалчыларны деткиир, оларның уран чогаалга сонунургалын күштелдирер сорулгалыг шүлүк болгаш биче хемчээлдиг калбак чогаалга мөөрей чарлаан бис. Бистиң күзеп турарывыс ышкаш эвес-даа болза, мөөрейлерже ажылдар кээп турар. Түңнелдерни чоорту үндүрө бээр бис. Мөөрейлерни эрттирер турар кол чылдагаанывыс байырлыг чылда хемчег-ле алыр дээш эвес, а тыва уран чогаалывыстың сайзыралынга, бурунгаар шимчээшкенинге идиг бээрин чедип алыксап турар бис. Уран чогаалдың сайзыралы дээр, дылдың, культураның, уран чүүлдүн, мөзү-шынарның, сагыш-сеткилдин, нийтиледин сайзыралы-дыр. Ол дээр, аңаа-ла чогаал айтыры эвес, а, хандыр көөрге, күрүне айтыры-ла болгай.

— Силер бодуңар мөөрейде киржи турар силер бе?

— Чок, бо удаада ол-даа мөөрейге, театрның чарлап кааны мөөрейинге-даа киришпедим. Чогаалчылар эвилелиниң 70 харлаанынга тураскааткан мөөрейге киришкен соомда, чамдык улус эки-багай чугаа тарадып эгелзэн чүве. А херек кырында ол мөөрейниң түңнелдерин үндүрерде, хамаарышпас комиссия тургускан болгай бис. Ынаар Тываның шыырак болгаш уран чогаалче аңгы-аңгы көрүштерлиг чогаалчылары болгаш чогаал шинчилекчилери кирген. Чогаалдарны чогаалчыларның боттарының аттары-биле эвес, а псевдонимнер (чогааткан аттар)-биле кириери эң кол негелде турган. Комиссия кежигүннери кымның-даа кирижилгези чокка, кымдан-даа хамаарышпайн, түңнелдерни боттары хостуг байдалга үндүрген чүве. Ындыг турбуже, чараш эвес чугаалар дөмей-ле туруп келген. Оон бо чылдың мөөрейлеринге киржи

дээримге база-ла «Эдуард Мижит дөмей-ле бир дугаар черни алыр-ла ыйнаан, ону биле тура, шаңнал алыксааш, өске улуска орук бербейн, чүткүүрү ол-дур» дээн чугаалар катап эгелей берди. Комиссия канчаар-даа шийтирлеп болур-ла болгай, бир дугаар черни бербейн-даа барып болур. Ынчалза-даа ам бодап кээримге, мээң мөөрейлерге киржир хамааты эргемни казыыр хоойлу чок-ла болгай, оон аңгыда меңээ Улустуң чогаалчызы деп атты анаа-ла тывыспаан дээрзин хүн бүрү-де ажылым-биле бадыткаар ужурулуг мен. Ынчангаш моон соңгаар аңаа хамаарылгамны эде көөр болзумза эки-дир.

— «Улуг-Хемни» моон мурнунда тыва чогаалчыларның сеткүүлү деп адап турган. Ам оон даштыкы арнында «Тываның Чогаалчылар эвилелиниң сеткүүлү» деп бижип эгелзениниң дугайында сонунургадып көрүңерем.

— Ол айтырыгны ханы сайгарып көөрүмге, шынап-ла, частырыг болу берген болду. Сеткүүлдүн даштынга оода-ла Чогаалчылар эвилели деп сөс турзун деп бодаан сеткилим-дир ийин. А чогул Чогаалчылар эвилели сеткүүлге удуртулга-башкарылгада, акшаландырышыкында даа талазы-биле кандыг-даа хамаарылга чок. Сеткүүлдүн тургузукчузу — ТР-ниң Культура яамызы. Акшаландырышыкын болгаш оон-даа өске айтырыгларны яамы харыылап турар. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазын съездиге соңгуур болза, а «Улуг-Хем» сеткүүлдүн кол редакторун чүгле культура сайыды халаар болгаш томуйлаар эргелиг. Ынчангаш «Улуг-Хем» сеткүүлүн дараазында үндүрүлгеден эгелзэш «Тываның чогаал сеткүүлү» деп шын адаар бис.

— Чогаалчылар эвилелиниң съездизи чоокшулап олурар болгай, аңаа кандыг кол айтырыглар көдүртүнерил?

— Бир дугаарында, үш чыл ишти кылган ажылымын илеткээр, түңнээр мен. А чогаалчылар ажыл-ижимге боттарының үнелелин бээр, чаа дарганы, чаа баштаар черни болгаш ревизия комиссиязын соңгуур. Съезд алды айда эртер, болур хүнүн тодараткаш, солуннарга чарлаптар бис. Аңаа дарый шийтирлээр бир нарын айтырыг бар. Ажылдап кээримге Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даңзызы будулгаазының болган. Даңзыда ады кирбейн турар улус Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү мен-даа дээр. А даңзыда ады кирип турар чогаалчылар кежигүнче кирбээн мен, дадывыр дужаавас мен деп-даа баар. Чамдык чогаалчыларның кежигүн билелиниң дугаарлары база билдинмес боор. Үш чыл ишти бо айтырыгны шийтирлээр нарын болду. Чүге дизе улуг

назылыг чогаалчыларывыстың хөй кезин кожууннарда чурттап турар. Оларны ырак черден Кызылче келгеш, билеттеринер көргүзүңер дээр дыка эпчөк. Ынчангаш даңзыны чурумчудар сорулга-биле, алды айда болур съездиге чогаалчылар шупту эвилелдин кежигүнүңе кирген дугайында биледин тудуп алгаш келирин дилээр бис. Оон аңгыда тодаргай даңзыны янзы-бүрү хыналда органнары шыңгыы негеп эгелзэн.

— Келир чылын Россияга литература чылын чарлаар болгай. Кандыг планнарлыг силер?

— Аңаа хамаарыштыр чижек планны тургускаш, Культура яамызында апарып бердим. Чогаал чылының ажыдышыкынын эрттирер бис. Оон ыңай Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолче чогаал талазы-биле күрүне шаңналын катап тургузарының дугайында дилег билдиришкенин кириер бис. Чайын улуг байырлалдар эрте бээр, Чазак Даргазынга ужуражып, ол дугайында чугаалажыр бис. Ийе, бо хүлээлгени күүседип артар болзумза дээрим ол-дур ийин, а халажы берзимзе, ажылды уламчыларын чаа соңгуттурар даргага күзээр апаар.

Россияга чогаал чылында база бир улуг мөөрейни эрттирерин планнап тур бис. Ол 7 номинацияга эртер: шүлүк чогаалы, проза, драматургия, уругларга чогаалдар, уран очулга, чогаал критиказы болгаш орук дажы. Тыва шүлүк чогаалының онзагай хевирин орук дажын улам сайзырадыр сорулганы салганывыс ол. Оон ыңай келир чылын төөгү эртемнериниң доктору, Тываның Улустуң чогаалчызы болгаш эртемниң ажылдакчызы, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, тыва хамнарның бүгү назынында президентизи, «Хамнаашкынның дириг эртинези» америк шаңналдың эдилекчизи, Буян-Бадыргы орденниң баштайгы эдилекчизи, Найырал орденниң болгаш «Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыязы дээш» орденниң II чергезиниң эдилекчизи Монгуш Кенин-Лопсанның 90 харлаан юбилейин эрттирер бис. Оон иштинде эртем-практиктиг конференция, кожууннарже үнүүшкүннер дээш, оон-даа өске хемчеглер кирип турар. Бо-ла бүгү планнарга ажылдарны болгаш хемчеглерни ам-даа немей кириер бис. Ынчангаш чаа соңгуттурар дарга мээң бо тургускан планымны хүндүлөп көрүп, ара кагбаан болза деп бодаар-дыр мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис. Салган сорулгаларыңар чедишкениң боттанзынам.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Россия хүнү — Арат шөлүндө

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Байырлыг чыскаалдың соонда фестивалдың аалчылары Калмыкияның "Тюльпан", Новосибирскиниң "Чалдоны", Татарстанның "Агидель", Моолдан «Naturdance», Тываның "Саян" күрүнө ансамбльдери болгаш кожууннардан самчылар чараш оюнун көргүскен. Улаштыр национал культуларның «Найыралдың челээжи» делегей чергелиг фестивалы конкурска эгелээ. Аңаа делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан келген коллективтер төрзөн чериниң ыры, танцызын күүседип, культуразын таныштырган. «Туулге» Саха Республика (Якутия) ансамблиниң хөгжүмчүзү Владимир Дормидонтов хомуставышаан, дириг амытаннар үннерин, хатсалгын даажын өттүнүп күүсеткени, өске-даа хөй-хөй аас чогаал күүселделери хамыкты кайгаткан.

Фестивалдың тилекчилери: I чергениң лауреады — "Сайдак" ансамбли (Тыва), II чергениң лауреады — «Туулге» ансамбли Республика Саха (Якутия), III чергениң лауреады — "Алтан Булак" аас чогаал бөлүү (Забайкальск край).

Ренат Салимшин, Татарстан Республиканың «Агидель» күрүнө ансамблиниң удуртукчузунун оралакчызы:
— «Найыралдың челээжи» делегей чергелиг фестивал конкурсунга бир дугаар киржип келдивис. Тываның Баштыңы Ш.Кара-оолга мындыг чараш фестивалды эрттирип, бистерни чалааны дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур мен. Тываның чону бисти аажок чылыг хүлээп алды. "Алдын-Булак" этнокомплекс-ти магадап ханмадым. Өглер дугайында чүгле дыңнаан болгаш аңаа хонар мен деп саягымда безин бодал чок тур-

ган, ынчангаш ол уттундурбас болушкун-дур. Комплекс дыка чараш черде турар болгаш чанында күчүлүг Енисей хем агып чыдары кайгамчык. Бистерни келир үеде чалаар болза, улуг күзөл-биле кээр бис.

Лонгина Бережнева, «Туулге» ансамблиниң удуртукчузу, фестивалдың II чергениң лауреады:

— Бис Якутия хоорайдан 28 км черде турар Тулагино суурдан келдивис. Ансамбли-вис 2010 чылда тургустунган. Бистер өгбелеривистиң ырыларын, танцыларын күүседир бис. Тывада бир дугаар аалдап кээп, фестивалга киржир ааскежиктиг болдувус. Ырак-узак орукка могап-шылаанывыс-даа маңаа чедип келиривиске, агаар-бойдустан кайгамчык чаражындан уттундурган. Тыва

чон бистиң-биле дыка демей-дир. Фестивалдың киржикчилеринге чедишкinnerни болгаш Тываның чонунга ааскежикти күзеп тур мен.

Энрике Угалдэ, АКШ-тан хөгжүмчү, фестивалдың "инструменталдыг ыры жанры" деп номинацияның тилекчизи:

— Тывада 5 дугаар кээп тур мен. Чаңгыс черде аңгы-аңгы хевирниң культуарлары чыгып келгени онзагай болгаш байырланчыг-дыр. Хакасия, Бурятия, Моол, Якутияже аян-чорукчулап, симпозиумнар, фестивалдарга киржип турар болгаш мээң эш-өөрүм эмгежок, ылаңгыя Тывада дыка хөй.

Владимир Дормидонтов, «Туулге» ансамблиниң хөгжүмчүзү, "Хомуска тулган ойнаар күүседикчи" деп номинацияның тилекчизи:

— Хомуска 11 харлыг тургаш ойнап эгеледим, бо чылын 8-ки классты доостум. Фестиваль болгаш байырлыг чыскаал бедик деңгелде эртип турар-дыр. Киржикчилер талантылыг, хөглүг болгаш идик-хеви чараш-тыр. Кызылчылар бисти дыка чылыг хүлээп алды.

Татьяна Ооржак, көрүкчү:
Юбилейлиг чылдарда солун фестивалдар болуп турары өөрүнчүг-дүр. Чоокта чаа "Азия төвүндө үрер хөгжүм" фестивалын дыка сонуурга-дым. Бо хүн даштыкы чурттардан самчыларның чыскаалын, оларның национал хептери, ырлап, танцылаары дыка чараш-тыр. "Азас", "Сайдак" ансамбльдерниң күүселдезин болгаш якут бичи оолдун хомуска ойнаарын аажок сонуурга-дым.

Фестиваль доозулган соонда, дээрже чеди өңнүг челээш көстүп келгени анаа эвес. Тываның чер, дээр ээлери фестивалды деткип, өөрүп, хүлээп ап турарының херечизи ол.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Чингис СААЯ тырттырган.

Парлалга конференция

Дмитрий КОГАН:

«Кол сорулгам — классиктиг хөгжүмнү сайзырадыры»

Июнь 11-де «Бедик хөгжүмнүң үези» федералдыг ачы-дуза акциязының кол маадыры — делегей чергелиг скрипка ойнакчызы, Россия Федерациязының алдарлыг артизи, хөй-ниитичи, «Чаңгыс демниг Россия» партияның кежигүнү Дмитрий Коган Тывага концертин бараалгадыр мурнунда тус черниң журналистери-биле ужурашкан.

Парлалга конференциязынга «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбырының төлээлери Анатолий Дамба-Хуурак, Сергек Шактар болгаш Тываның А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизиниң башкылары, сургуулдары киришкен.

Анатолий Дамба-Хуурак аалчыга Тываның Чазааның мурнундан байырын чедирбишаан, Дмитрий Коганның келгени республиканың культурулуг амыдыралының хөгжүлдизинге улуг салдарлыг, чырык болгаш уттундурбас болушкун дээрзин демдеглээн. Оон сөзүңге Дмитрий Коган улажып: "Симфониктиг оркестр чок, ынчалза-даа бедик хөгжүм сайзыралы улуг регионнарда дег негеттинип турар хоорайларга концерт көргүзөр аргалыг болганымга канчаар-даа аажок өөрүп, көрүкчүлөр-биле ужуражылгамны четтикпейн манап тур мен. Азия төвүндө республикага концерт көргүзери — аталдар-дыр" — деп өөрүшкүлүг чугаалааш, журналисттерниң айтырыгларына саат чокка харыылап берген.

Надежда АНТУФЬЕВА, «Центр Азии»:

— Бедик хөгжүм деп чүл? Оон дугайында чугаалап көрүңер.

— Бедик хөгжүм дээрже таалал-дыр. Сагыш-сеткилден үнген, салым-чаян-биле күүсеттинген хөгжүм-дүр. Бедик шынарлыг хөгжүмнү сайзырадып тура, нийтилелде сагыш-сеткил культуразының деңгелин бедидип турарывыс ол. Силерниң хөмөйиңер база бедик хөгжүмге хамааржыр.

Марина КЕНИН-ЛОПСАН, «Тувинская правда»:

— «Чаңгыс демниг Россия» партиязы-биле кады ажилдажылганар канчаар эгелээнил?

— «Чаңгыс демниг Россия» партиязы ышкаш бүзүрелдиг "эштиг" ажилдап турарымга өөрүүр-дүр мен. Ынчалзажок "Бедик хөгжүм үези" акцияны бир дугаарында политиктиг күш эвес, а чонга ачы-дуза көргүзериңе таарымчалыг арга кылдыр санаар мен. Мээң кол сорулгам — нийтилелдин кичээңгейин классиктиг хөгжүмче угландыраары. Бо ажилды чорударыңа регионнарның эрге-чагырга органнарының талазындан деткимче база дыка улуг болуп турар. Ону өөрүп четтиришкени-биле демдеглээр апар.

Ирина КОЧАН, «Плюс информации»:

— Акция каш хоорайга четкенил?

— 28 регионга бардывыс. Нийтизи-биле Россияның 83

субъектилеринге 15 айның, гузунда ажилдаар бис.

Уран ОНДАР, «Тыва аныяктары»:

— Бистиңде кандыг скрипкалыг аалдап келдиңер?

— 5 аңгы скрипкада нап турар мен. Бөгүн олар аразындан эң-не ынаам, "ишти" деп баштактанар "Робертти" ап чор мен. Ат-сураглыг итальян ус-ше Гварнери 1728 чылда кылды. Өртээ чок, үнелиг эт-тир ий. Бир эвес кандыг-бир маш үрелген болза, ол дээш кандадылга акшазын төледип, орнун тургузуп, садып ал болгай бис. А Гварнери скрипказы эгиттинмес. О биле чергелештир скрипказейге өлүг чүк болуп чытпа а автомобиль ышкаш үргү ажилдап турар ужурулуг деп наар мен. Төөгүлүг скрипка чыл ойнап турарым бо.

Марина КЕНИН-ЛОПСАН, «Тувинская правда»:

— Скрипкага ойнаар хөгжүмчүлөр көвүдизин деп болза, чүнү канчаары?

— Хөгжүм талазы-биле өөредилге системазын турар. Ортумак эртемниг хөгжүчү улаштыр кайнаар баары Консерватория аkyдар хере Якутияда хөгжүм өөредир ады аажок сайзыраан, ынчалза-д олар чүгле боттарының уругларын хүлээп ап турар. Ол республикадан үлегер алыры кезиг.

Шончалай МААТЫ-ООЛ, «Шын»:

— Кажан концертке беле кенип четтигип турар силер Хостуг үеңерде чүнү канчаарыңа ынак силер?

— Белеткенир үе тып алыр берге-даа бол, чай хос кадын да шаам-биле ойнап алыр-ды мен. Хостуг үемни спортче чарыгдарын кызыдар мен, ынчалза-даа хөгжүм кажан-да бодалымдан ыравас.

Александр ШОЮН, «Сылдысчыгаш»:

— Классиктиг хөгжүмге кайы черниң көрүкчүлери эн не сонуургалдыг-дыр?

— Москва болуушкуннар-биле хүн бүрүде байлак болгаш ол улуг хоорайны кайгадыптары белең эвес. А регионнарда баарга, чон аажок сонуургалдыг боор-дур. Бодум база хөй акша-биле билет садып ап шыдавас чонга ойнап бериксээр-дир мен.

Шончалай МААТЫ-ООЛ, «Шын»:

— Аажы-чаңыңарда эң-не онзагай талаңар чүл?

— Эр түрлүг чорук. Мындыг буянын ажилды чүгле дидим тура-сорукут кижичи чорудуп болур. (Анатолий Дамба-Хуурак харыылаан).

Журналисттерниң айтырыглары адакталып турда, Тываның күрүнө филармониязының директору Игорь Дулуш Дмитрий Когандан республикага классиктиг хөгжүмнү сайзырадырыңа ачы-дуза көргүзериң дилээш, чогулмалыг харыыны алган. Ат-сураглыг хөгжүмчү ол кезээ тыва чонга кайгамчык салым-чаянын бараалгаткан, хөгжүм бижиткен чыындызын тараткан.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

«АЗИЯНЫҢ ЧҮРЭЭ» БАЙЫРЛАП ТУР

Репортаж

Эки, фестиваль!

Июнь 11-нч хүнү. Найысы-Кызыл. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. «Азияның чүрээ» IV делегей чергелиг фестивальларның фести-конкурузунун байырлыг кыдышкыны. Көрүкчүлөр сыңмас, чаңгыс-даа хостуг чок. Хөгжүмнүн байырым-уну чаңгыланган соонда, башкарыкчылар сценаже чо-лоошкы коллективтерни ча-берди: «Күчү-күштүг Ени-эринде тоолчургу-рунгу чажыттарның чурту — төвү Тыва чер силер бүгү-моорлап келгениңерге-руп, чогадыкчы мөөрейже-лап тур!». Кайгамчык чараш-егейниң хореография уран-лунун мөөрейиниң кир-жилериниң чыскаалы үнүп-ди. Олар күрүнениң, чер-лунун, хоорайының тукта-мурнунда бедидир көдүрүп-ан киискидип чорлар. Баш-кыкчылар байырлы-биле-ыштырып тур: Татарстан-ның үнениң ыры болгаш тан-цы амбли «Агидель», Забай-кае крайның Агинск-Бурят-угунун ыры болгаш тан-цы амбли «Амарсайн», Ишти-Моолдун университетиниң-нда уран чүүл академия-ның ансамбли, Хакас Респу-бликаның «Кун сузы» ансамбли, Арат Республиканың-чүүл академиязының ча-да студияның «Натурденс» амбли, Кемеров облазының-ының губернатор театры, Ордынский Бурят округунун-ныые напевы» ыры-тан-ансамбли, Калмык Респу-бликаның ыры-танцы ансам-«Тюльпан», Новосибирск-айның ыры-танцының-донны» ансамбли. Көрүк-чүлөр диңмиттиг адыш-аашкыннары уламчылап-а, мөөрейниң киржикчи-нге байыр чедирери-биле-иң Чазаның Даргазының-и оралакчызы Шолбан-оол-тович Иргитти башкарык-р сценаже чалапты.

Эргим чонум, хүндүлүг-лар, мөөрейниң киржик-чи! Тывада 4 дугаар эртип-хореография уран чүүл-делегей чергелиг «Азияның-» фестиваль-биле изиг-р чедирип тур мен. ТР-ниң-аның Даргазы Ш.В.Кара-сургакчылаашкында чоруп-ы-биле ооң байыр чеди-кинниң силер бүгүдөгө дам-п чедип келдим.

2014 чылды Россияда куль-чылы кылдыр чарлаан.-н-гаш бистерге ол ийи дак-байырлал. Россия биле-ың демнежилгезиниң 100-юн байырлаар бис. Ооң-урлуг хемчеглериниң би-«Азияның чүрээ» фести-конкурс болуп турар. Бо-валь-конкурстун ат-сураа-гаар чок барган деп болур.-ан чылче ооң киржикчи-лери саны көвүдөп оор. Улус-чылыларны непередиринге-лер аразында найыралды-ктырырынга болгаш арт-

боттарын эки билчип, арга-дур-жулга солчурунга ол улуг роль-ду ойнап турар. Бөгүн бистиң-фестивальда даштыкы чурттар-Кыдат, Моолдан, Кыргыстандан-болгаш Россияның Калмык, Бурят, Хакас, Татар респуб-ликаларында болгаш Новоси-бирск, Красноярск, Иркутск, Кемеров хоорайларында тан-цыга ынактар чыгып келгени-бо. Танцы культураның элчини-болуп, хамыкты каттыштырып, демнештирип турары өөрүнчү-дүр. Шуптуңарга чогадыкчы-чедишкыннерни, мөөрейге-тиилелгени күзедим — дээн Шолбан Валерьевич Кара-оол-

олар мага-боттун бүгү орган-нарының онзагайын тодаргай-лап, ээлгир, шимченгир-биле-көрүкчүлери кайгатты. «Си-бирь калейдоскову» танцының-губернатор театрының хоровод-ойнаан артистери хөлде сал-даан куулар-ла, дурт-сынының-чоргаар деп чүвезин! «Новоси-бирск облазының «Чолдоны»-база Калмыкияның «Тюльпан»-ыры-танцы ансамбльдарының-оюнун канчап магадавас боор. Ынчалза-даа хамыкты кайгат-кан артистер дээрге, Кыдат-Иштики Моолдан келген өңүк-тер болду. 20 ажыг аныяк оол-дар биле дың чаңгыс Намин

дында турупкан ыры-шоору-биле аян тудуп турлар.

«Агып чыдар кара сугнун Сайы чараш болбайн

канчаар.

Алышкылар оолдары Дөмей-дөмей болбайн

канчаар.

Узуп ижер кара сугнун Дажы чараш болбайн

канчаар.

Узбашкылар уруглары Дөмей-дөмей болбайн

канчаар.

Орус, тыва, татар, калмык, бурят, кыдат, кыргыз — аңгы-аңгы нация чоннарны төлээлээн-самчылар «саянчыларга», тыва

турар-дыр. Фестиваль салым-чаяанныгларны — таланты-ларны илереткен. Юбилей ут-куштур болуп турар культурлуг-хемчеглерниң аразында «Азия-ның чүрээ» фестиваль төлөптүг-черни ээлээни чугаажок. Чаңгыс-дипте чурттап чоруур, дазыл-дамырларывыс төөгүдөн үнген-дөзү чаңгыс чоннар болгаш, ыры-танцы, оюн-тоглаавыс-тың утка-шынары кандыг-даа-очулга чокка бот-боттарывыска-билдингир-дир. Чүс-чүс чылдар-ны өттүр бурун культуравысты-камгалап арттырып ап шыдаан, уран чүүлге кайгамчык бедик-талантылыг чоннарның салгал-дары бис дээрзин бо фестиваль-бадыткаан. Ол эртиневисти сал-галдан салгалче дамчыдаалы-нар — деп, байыр чедиргеш, Шолбан-оол Советович ТР-ниң-Чазаның Даргазының өөрүп-четтиришкениниң бижиктерин-аалдап келген коллективтерниң-удуртукчуларынга тывысты.

Көрүкчүлериң үрдө манаан-шагы-даа келди. ТР-ниң бол-гаш ХР-ниң уран чүүлүнүн ал-дарлыг ажылдакчызы, Тываның-күрүнө шаңналының лауреады, ТР-ниң культура сайыды Вяче-слав Донгакка удурткан жюри-тиилекчилерге шаңналдарны-тыпсыры ол. Жюри кежигүн-нери — Калмыкиядан, Бурятия-дан, Кыдаттан, Моолдан бол-гаш Тывадан үш культураның-ат-сурагылыг ажылдакчыларын (ТР-ниң Улустун артизи, РФ-тиң алдарлыг артизи Донгак-Монгуш, ТР-ниң болгаш БР-ниң-алдарлыг артизи Менгилен Сат) сценаже чалапты.

Тускай аян-шинчизи болгаш-улустун танцыларын суртаал-даарынга улуг үлүг-хуузу дээш, «Чалдоны», «Кун сузы» ан-самбльдар фестивальдың дип-ломантылары болган.

Танцының тус-туста күү-селделеринге 3-кү чергениң-лауреттары болганнар: Люсье-на (Новосибирск. «Чолдоны»); Диляна Питкова («Тюльпан»); Чингис Михеев («Степные на-певы»). 2-ги чергениң лауреат-тары: Шаравии Чооду («Саян». Тыва); Энхцэцэг (МАР). 1-ги чергениң лауреаттары — Намин (Иштики Моол); Энхторг (МАР).

Хөйүнүн танцызының күүсел-дези дээш 3-кү черни Татар-станның «Агидель» ансамбли-алган. 2-ги черни — «Натур-денс» танцы студиязы (МАР); 1-ги черни Калмыкиядан «Тюль-пан» ансамбли алган.

Дээди шаңнал — Гран-прини-Кемеров хоорайның танцының-губернатор театрының артисте-ри чаалап алган. Оларга фести-вальдың тускай шаңналы ста-туэтканы база 100 муң рубльди-тывысты.

Дөзүвүс чаңгыс болгаш, тыва хөөмей-сыгыт чаңгыланы-бээрге, татар, калмык, бурят, кыдат, моол-даа — кижигү-зүнүн чүректери дыңзыг соп, таалал-биле дыңнай бээр. Улуг, делгем Азий диптиң төрөл-чон-нары ындыг болбайн канчаар.

Светлана БАЛЧЫР.

Чурукту Чингис СААЯ-тырттырган.

Сценада моол кыстар.

дун бо чылыг сөстөрүн хүлээп-ап көрүңер. Фестивальды ажит-тынган деп чарлап тур мен!

Үргүлчүлелдиг адыш час-каашкыннары уламчылап турда, «Саян» ансамблиниң артистери мөөрейжилерге хүндүткелдин-демдээ — ак хадактарны тудус-ту.

Хат-салгын дег-чалгынналып...

Байырлыг ажыдышкынны-күрүнениң «Саян» ансамбли-ниң артистериң оюн-көргүзүү-уламчылады. «Саян» ансамбли-бо фестиваль-конкурстун эрт-тирикчилери болгаш, мөөрейге-киришпес. Тус-тус күүселделер-мөөрейинге артистер киржи-п болур. Бир эвес бистиң артисте-ривис мөөрейге киришкен бол-за, ылаңгыя Тываның Улустун-артизи Аян Мандан-Хорлуунун-тургусканы («Эзир-Кара» азы-«Эр кижиниң үш оюну») тан-цылары дээш, дээди шаңналды-алыр турган дээрзинге бүзүр-лин көрүкчүлөр илередип, ара-выста чугаалажып олур бис.

Аалчыларның күүселделери-эгеледи. Күштүг хөйүнүн ыры-ның үделгези-биле «Амарсайн»-ансамбли бурят сюитаны күү-седип тур.Хөй кижигүзүм, дүрген аялга аайы-биле ба-йырымныг күүсеттилер. Моол-дан артистер аныяктарның-амгы үениң аяны-биле ойнаан-танцызын көргүстү. «Натур-денс» дээн адын бадыткап,

деп кыс баштарынга каш каыт-аяктар салып алгаш, салгын-хат-дег самнап турда кайгамчык-тыр!

Дээди шаңнал — губернатор театрында

Үш хүн үргүлчүлээн мөө-рейниң түңнели кандыг болга-нын сонуургап, кым-на тиилээн-ирги дижи, июнь 13-түн кежээ-зинде көрүкчүлөр база катап В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга сынышпас кылдыр-чыгып келген. Башкарыкчылар В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының аныяк артистери-Уран-оол Стал-оол биле На-талья Сарыг делегей чергелиг-4-кү этниктиг культураларның-«Азияның чүрээ» фестиваль-конкурстун түңнел кежээзи-ажыттыганын чарлапты.

Хөгжүм үнү чаңгыланган-соонда, көжеге ажыттынды. ТР-ниң күрүнениң «Саян» ыры-танцы ансамблиниң артистери-сценаже ыры-самы-биле хат-шууган дег ужугуп кирип келди-лер. Ыраажылар ырлап турда, танцычылар танчылаан. Ыраа-жылар кожамыктажып чижип-турда, хөөмей-сыгыт улай чаң-гыланып тур. «Саяннар»-биле-чергелештир «Тюльпаннар», «Натурденс», «Чалдоны», «Кун-сузы» болгаш Иштики Моолдун-артистери танцыга катчып ой-най бээрге, сценада хензиг-даа-хостуг чер чок. «Саян» ансам-блиниң ыраажылары самнап-ойнаан өөрлериниң ийи кы-

чонга хүндүткелдин болгаш-өөрүп четтиришкениниң ба-рымдаазы кылдыр каттышкан-танцыны «Саян» ансамбли-би-ле ойнап, чаңгыс тыныш-биле-доостулар. Залга адыш час-каашкыннары «часты» берди! Улуг күрүнө Россияның аңгы-аңгы булуңнарының төлээлерин-болгаш даштыкы чурттардан-келген өңүктөривисти тан-цы уран чүүлү демнештирди. «Азияның чүрээниң» өшпес-оду хып тур! Ол дээрге уран-чүүлге ынакшылдан аас-кежик, өөрүшкү, найырал, демниг чо-рук болгаш тайбыңның демдээ-дир. Бир үежи аныяктарны-көөрге, чараштарын. Национал-хептеринден ылгал көөр дээр-ден башка оолдар, кыстар, шынап-ла, бот-боттарынга дыка-дөмей. Азия деп улуг диптиң-төлдери ындыг болбайн кан-чаар. Азияның төвүндө чуртка-чыгылып, душчуп, кады ойнап-хөглээри оларга аас-кежик-дээрзи хүлүмзүрүг чайнаан-арын-шырайларындан илден.

Байыр чедирери-биле сце-наже ТР-ниң Чазаның Дарга-зының бирги оралакчызы Шол-бан-оол Иргит үнүп келди:

— «Азияның чүрээ» фести-вальдың киржикчилери силерге-байыр чедирери меңээ улуг аас-кежик-тир. Кайгамчык кежээде-ужуражып турар-дыр бис. Сце-надан мөөрейге тергиддээн күү-селделерни көөр бис.

Байырлал кайгамчык солун, эп-найыралчы байдалда эртип

Чазак Баштыңының саналын деткип тур бис

Ураанхай – төөгүлүг ат

Өвүрүнүн Хандагайты дир — деп, Сүүр-оол даайым школазының доозукчу чугаалаар. Клазынга өөренип турумда, Ачам бо бодалга бир катап бажыңывыска шиитпирли-биле удурланып-ла (ынчан авамның дуңмазы боор эгелээр. даайым Сүүр-оол Донгакович — «Ураанхай» биле «самдар» Шаравиниң өөнгө туруп алгаш, деп сөстөрни кожа тудуп өөренип турган мен) кижил болбас, оларның аразында ортузу ажа берген назылыг кандыг-даа хамаарылга чок. Аалчы келди. Мээң-биле дөмейи А ынча деп турар улустар аажок (шынында мен аңаа дөмейи дээр-ге-ле, Улуг Ураанхай турган-дыр мен ийин). Ол мээң черниң сузун базыксаар, оон төрзүн ачам Монгуш Базыр-үнген, төөгүгө ат-алдарын Сады Опаевич болду. Ол чылын арттырып каан Сүмелдей, биске ачам каш-даа келди. Челме болгаш Чуңгаарларның Школань доозуп турумда ол дээр улуг хааннарының ал меңээ «командирлер шагы» деп дарлыг албатылары, Ураанхай адаар эдилелди белек кылдыр бергенин утпас мен ийин. хай чурттуг Буучу, Алтай Амыдырал оруктары кандыг-оларның ат-тураскаалын мең-даа боор, мен бичии турумда гези-биле чидир шаварын авам-ачам кады чурттавайн оралдашкан барасканнар-дыр. барганын, а мен авамның чаа (Шынап-ла, бүдүн чартык чүс өг-бүлезинге дуңмаларым-биле чылдар иштинде манчы-кыдат

Ураанхайның мал-маганы одарларга сыңмастай бээрге, Чуңгаарның эрге-чагыргазы чоннуң чамдыызын чиге барыын чүкче, Тянь-Шаньче көжүрер ужурга таварышканын төөгү бадыткап турар.

бир дөмей, оларның төрзүн уруглары ышкаш, мандып өзүп келгенимни ынчан билген мен. Сөөлүндө ачам бодунуң ийиги өг-бүлезинден уруглары-биле мени таныштырып, акы-дуңмалышкы кылдыр эдержип чоруурун чагаан. Ооң чагыын төлөптии-биле күүседип чор бис.

Чогум чугаа ачамның-даа дугайында эвес, а ооң ыткан төөгүлүг чугааларының бирээзиниң дугайында деп демдегледип каайн. Ону мен ийи честешкиниң, мээң эң чоок кижилеримниң, дашка көдүрүп хөөрежип турарының аразында төнмөс-батпас чугаазындан дыңнап, башка сиңирип алган мен. Ынчан мен бир дугаар Ураанхай деп сөстү дыңнаан ийик мен. Чогум өске-даа темалар, анаа-ла «солун чугаалар» төктүп-ле турар, а кажан чугаа төөгү сайгарылгазы болу бергенде, Ураанхай дугайында тема ыяап-ла теп үнүп кээр. Адак сөөлүндө чугаа ийи удур-дедир бодалдарның маргыжышкыны-биле төнөр.

— «Ураанхай» дээрге «самдарлар» дээн деп ном-дептерде бижип каан (кайда, кым ынча деп бижээниниң дугайында чугаа безин чок. Авт.). Ындыг болганда ол сөстү «Тыва» деп сөс-биле солуп каапканы чөптүг хире чүве-

эжелекчилер чоннуң мээ-медерелин арыглаар талазы-биле дыка-ла чедишкенин ажалдааннар. Чон алдарлыг оолдар Буучу, Алтайның ат-тураскаалы туржук, 17 чүс чылдың Чуңгаар үезинде «Ураанхайның алдын үезин» безин уттуп алган. Ол үеде Ураанхайның мал-маганы одарларга сыңмастай бээрге, Чуңгаарның эрге-чагыргазы чоннуң чамдыызын чиге барыын чүкче, Тянь-Шаньче көжүрер ужурга таварышканын төөгү бадыткап турар. Авт.)

Сүмелдей, Челме дугайын шору билер-ле боор бис. Ону катаптаваайн. Буучуну, Алтайны сактып көрээли. Чогум бо маадырларның аттары, шынап-ла, ындыг турган бе? Билбес мен. Мээң ачам чогаадыкчы кижилер ону ам-даа сактырлар боор. «Шын» солунга дээштиг, солун материалдарны бо-ла бижиир турду. «Почталыон» деп шолалыг, боду база аажок солун, чугаакыр кижиле болгай) бо аттарны Алтай-Буучу дугайында тоолчургу чугаадан-даа алган чадавас. Ынчалза-даа «чуңгаарларның» тергииделиниң үезинде шак ындыг салым-чолдуг, Ураанхай чурттуг оолдарның төөгүгө турганы ылап боор.

Шыян ам, 1690 чылда Чуңгаар хаан Калдаң-

Авырал Ураанхайны эжелеп аар сорулгалыг кел чорааш, Манчы хаанның шерин Ак-Хемге (бодарымга Сенгел тываларының ырларында ал-даржыткан Ак-Хем боор он) чылча шалкан чүве-дир. Бо тиилелге Ураанхайның Манчы чагыргазының адаанче долузубиле кирерин барык алдан ажыг чылдарже соңгаарлаткан дизе, частырыг чок боор. Ынчалза-даа Калдаңның чээни болур Севзэн-Араптаң дээрзи эрге-чагырганы эжелеп алганының уржуундан Калдаң тулчуушкунга чидиргилерлиг болгаш харыксыраан шерии-биле бодунуң хаан өргээзинче кээп шыдавайн барган. Ак-Хем тулчуушкунунуң маадырлары, Ураанхайның нояннарының сүмези-биле Калдаң хаан өргээзин амгы Бай-Тайганың Көп-Сөөк девискээринге тиккен. Ынчангы Ураанхайның девискээри амгы Тываның девискээринден оранчок улуг (мурнуу чүкте Успа-Хөл, Көпсө-Хөл чаны девискээрлер, соңгу чүгүндө Саян дагларының соңгу чүгү) турганын маңаа чугаалап каары артык эвес. Ураанхайның чурттакчы чонунуң санының талазы-биле медээлер билдинмес. Ынчалза-даа «чуңгаарларның» санының талазы-биле эртемденнерниң чижегледип санаан түңнелдери бар. Аңаа үндезилеп чижеглей санаарга, Ураанхай девискээринге 500 муң чедир

«Ураанхай дээрге төөгүлүг ат болдур ийин. Кайгамчык эрес-дидим, мергежилдиг дайынчыларның, биче сеткилдиг, ажилгыр чоннуң чурттааны чер ады-дыр. Бир шагда ол ат бодунуң төлөптиг туружун ээлей бээр ужурлуг».

(оон-даа хөй чыгыы) чон мелекчи эжи апарган. Амыр-амыдырал-чурттап чораан деп санап болур.

Ураанхайның нояннары Калдаң-Авырал хаанга хүндүткелин илередип кээп турганнар. Хаан оларга тураскаадып, улуг дойну, оюн-тоглааны, Бүгү Ураанхайның Наадымын эрттирип турган. Бо оюн-тоглаага бөдүүн арат Буучу чарынныгга алдырбас мөге бооп алдаржаан база хаанның «Улуг хаазы» деп атка төлөптиг болган. Калдаңның Севзэн-Араптаңче чоруткан элчилериниң аразында Буучу база төлээлөп чораан. Аңаа

Хаан оларга тавараанында Алтайның үлүү бар чадавас. «Манчыларга мен херек мен. А силер оларга мөгейип четкеш, амы-тыныңарны арттырып ал болур силер» — деп, Амыр-Санааның сөөлгү арткан талалакчыларынга чугаалаан сөстери төөгүгө арткан. Алтай төрзүн Ураанхай чуртунга артпаан, ол Амыр-Санааның орус чуртунга Тобольск хоорайга чок апаарынга чедир хүлээлгезин күүседип, хаанының чанындан ыраваан.

баргаш, ураанхай Буучу Барыын-Моолдун улуг хүрежинге шүгген дижит. Буучунуң улаштыр салым-хуузу төөгүгө билдинмес. Каржы-хажагай үениң байдалы-биле алырга, алдарлыг мөгени бардам, улуг туралаан дээш база дүжүлгеден дүжүрткен хаан Калдаң-Авыралды төлээлээн дээш шаажылаан бооп болур. Ынчаарга Буучунуң уйнуу болур Алтайның ады сураглыг ураанхай мөге бооп төөгүгө арткан болуп турар. 18-ки чүс чылдың 40 чылдарында ол Бүгү Чуңгаар чуртунуң Наадымнарынга чаңгыс эвес удаа шүүп, үжүүрлежип турган. Сөөлүндө ол «чуңгаарларның» сураглыг хааны Амыр-Санааның камгалакчызы, сү-

2014 чылдың май «Хүреш» стадионга Даргазы Шолбан Кар Тываның үндезин адын төөгүлүг чөптүг чыгыры-биле база совет демдеглээри-биле (ол төөгүвүс) республика «Ураанхай-Тыва» деп эгидерин саналдаарга, ача бо сөстери сагыжымга келди. Ачам мынча дээн: «Сактып ал, оглум. Ураанхай дээрге төөгүлүг ат болду ийин. Кайгамчык эрес-дидим, мергежилдиг дайынчылар биче сеткилдиг, ажилгыр чоннуң чурттааны чер ады-дыр. Бир шагда ол ат бодунуң төлөптиг туружун ээлей ужурлуг».

Хенертен бажымга бир биче чанчык ышкаш, чырыткы диди. Амгы үеде Ураанхай делегейде алдаржаан, сураг төлээзи Сергей Шойгу боду чеди томнуг төөгүлүг но «Ураанхай — тыва деп адаан соонда, ол сөс т кижиниң сагыш-сеткили чарылбас кезээ болу бер ышкажыл.

Саха-Якутия, Калмык Халымг-Тангч, Ураанхай Тыва... Бо одуругну канч кайгап, чарашсым боор. Чуртту чангы аайландырып, губерниялар чыскааксаарларга мен мын деп чугаалаксаар ийик ме «Россияның күчү-күжү о канч аай эвес чоруунда ынчангаш чүгле янзы-бүр чангыс хепке куттурбаан чор» — ооң келир үеде сайзыралда чурттаарының магадылалы».

А. ХОЮГБАТ

Тыва Республиканың уруу чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Россияның болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ЭН БИЧЕ АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИНИН ДУГАЙЫНДА РЕГИОН ДУГУРЖУЛГАЗЫ

2014 чылдың апрель 29

Тыва Республикада социал күш-ажыл харылзаа башкаарының талазы-биле республиканың талалыг комиссиязының моон ыңай талалар деп төлээлери — «Тыва Республикада профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкыны, Тыва Республикада ажыл берикчилеринин каттыжышкыны, Тыва Республиканың Чазар Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзин, 2000 чылдың июнь 19-та «Күш-ажыл төлевиринин эң биче дугайында» №82-ФХ Федералдыг законун удуртулга болдурга база чонун орулганын болгаш амыдыралының шынарын бедидер дугайында дараазында чүүлдерниң дугайында бо регион дугуржулгасын (моон ыңай — Дугуржулга) чарган:

1. 2014 чылдың январь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринге эң биче ажыл төлевиринин чаргаар доктаадыр:

- экономиканың бюджет секторунун ажылдакчыларына, а ол ышкаш хей-ниити ажылдарга кирип турган азы ажыл берикчилери-биле чонну ажылга чаргаар тудар органнарның аразында дугуржулга езугаар ажылга түр тургустунган ажылдакчыларга айда 5554 рубль түңгү;

- бюджеттен дашкаар секторнун ажылдакчыларына айда 5650 рубль түңгү;

2. Бо Дугуржулга езугаар доктаадып тургускан ажыл төлевиринин эң биче хемчээлин хандыраы: республика бюджетинден акшаландыраар организациялар Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизи-биле, бюджеттен дашкаар акша-хөреңги-биле, а ол ышкаш сайгарлыкчы болгаш орулга кириер өске-даа ажыл-чорудулгандан алган акша-хөреңги-биле;

түс чер бюджетинден акшаландыраар организациялар — түс чер бюджетинин акша-хөреңгизи-биле, бюджеттен дашкаар акша-хөреңги-биле, а ол ышкаш сайгарлыкчы болгаш орулга кириер өске-даа ажыл-чорудулгандан алган акша-хөреңги-биле; өске ажыл берикчилери — боттарының акша-хөреңгизи-биле.

3. Бо Дугуржулганың 1 пунктузунда доктаадып тургускан ажыл төлевиринин эң биче хемчээли күш-ажыл төлевирин оон бедик деңгелге төлээринге кылаарлаашкын болбайн турар.

4. Ажыл үезинин нормазын долзу-биле ажылдан болгаш күш-ажыл нормаларын (күш-ажыл төлээлери) күүсеткен ажылдакчыларның айда ажыл төлевиринин хемчээли бо Дугуржулгада доктаадып тургускан ажыл төлевиринин эң биче хемчээлинен куду болбас ужурулг.

5. Бо Дугуржулганың негелделери Тыва Республиканың девискээринде ажыл-чорудулганын боттандырып турар ажыл берикчилеринге, федералдыг бюджеттен акшаландыраар организациялардан аң-

гыда, хамааржыр.

6. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы бо Дугуржулганың сөзүгүленин аңаа талалар ат салган хүнден он хонук хуусаа дургузунда, Тыва Республиканың девискээринде боттарының ажыл-чорудулганын боттандырып турар болгаш бо дугуржулганы чарарына киришпезе-даа, аңаа каттыжып турар ажыл берикчилеринин саналдары-биле каттай «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга албан-езузу-биле парладыр.

7. Ажыл берикчизи Дугуржулгага каттыжарының дугайында саналдарны албан-езузу-биле парлаан хүнден 30 календарь хүнүнүн дургузунда аңаа каттыжарындан ойталаарының дугайында барымдаалыг бижимел ойталаашкынын кирибес болза, саналдарны албан-езузу-биле парлаан хүнден бо Дугуржулга ол ажыл берикчилеринге хамааржыр болгаш ыял күүседир ужурулг.

8. Бо Дугуржулганың күүселдезинге контролду ону чарган талалар, социал күш-ажыл харылзааларын башкаар талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязы, а ол ышкаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.

9. Ажыл берикчилери азы оларның төлээлери бо Дугуржулганың негелделерин күүсетпес болза, Россия Федерациязының административтик чурум хажыдышкыннарының дугайында кодекзинге дүүштүр харысалгага онаажыр.

10. Бо Дугуржулга 2014 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кириер болгаш Тыва Республикага эң биче ажыл төлевиринин дугайында регионнун чаа Дугуржулганын чарарына чедир күштүг болур.

11. Бо Дугуржулгага атты дөрт хуудуска салган, арын бүрүзү юридиктиг бир дөмей күштүг, тала бүрүзүгө бир-бир хуудусту, бир хуудусту дыңнадыг бүрүткелин боттандырып турар Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаран Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Ю.А. Килижеков.

2014 ч. май 13.

«Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынындан «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынының даргазы Л.О. Бурбучал.

2014 ч. апрель 9.

Тыва Республиканың ажыл берикчилеринин каттыжышкынындан

«Суг дамчыдылгасы-канализация системалары» КХН-ниң чингине директору В.А. Фалалеев.

2014 ч. апрель 29.

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг ажыл берикчилери!

Тыва Республикага 2014 чылдың апрель 29-та Тыва Республиканың Чазаран, «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» девискээр каттыжышкынындан болгаш Тыва Республиканың ажыл берикчилеринин каттыжышкыны социал демнежилгениң талалакчыларының төлээлери Тыва Республикага эң биче ажыл төлевирлеринин дугайында регион дугуржулгасын (моон ыңай—дугуржулга дээр) ат салган.

2014 чылдың январь 1-ден бюджет организацияларының ажылдакчыларының эң биче ажыл төлевирин айда 5554 рубль кылдыр база бюджеттен дашкаар адырның ажылдакчыларының айда 5650 рубль кылдыр дугуржулгада доктаадып тургускан.

Ол дээрже ажыл шагының долу нормазын кылдан эрттирген (күш-ажыл хүлээлгелерин күүсеткен) ажылдакчыларның ажыл төлевирин эң биче ажыл төлевиринин үстүндө айыттыг хем-

РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» САДЫГ

950 рубльден өрү өрээлдер эжиктери болгаш 1900 рубльден өрү даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер. Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткандан шала шыгылары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111

Өртектөр парлаан үезинде шын болур.

Төлөмүрлүг үндөзүгө парлаан.

Бистиң эргим, ынак оглуусту, дуңмавысты, акывысты **Мерген Дмитриевич ХОПЕНЧИКТИ** сөөлгү оруунче үдежи бергенинге Национал музейниң коллективинге, музейниң чурукчузунга, дуңмаларывыс Гаврильдин база Болаттын өг-бүлезинге, акывыс Александр Оюнга, Красноярск, Кызыл хоорайдан, Каа-Хем, Хайыракан суурлардан төрелдеривиске, кудаларывыска, Баян-Кол чагыргазына, школазының коллективинге, чаңгыс-классчыларына, шупту чонувуска бистиң кажыдылгыны үлөжи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Ада-иезинден, угбазындан, дуңмазындан.

Пилорамалар
ленталыг, хирээлдер
төгери, рамалыг.
Хонуктар дери-агрессия
«ЛЕНТА ПРОФИ»
Кызыл хоорай,
Комсомольская
кудумчузу, 97
www.lentaprofi.ru
8-950-410-00-10

УАЗ автомашинага артык кезектерни
барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртөөнүн 50 хуузу баштай төлөп алыр.
Өртөө Новосибирск хоорайны.
«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 155,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

Азия-Сибирьден
автомашинаны ойнадып ал!
Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- сонга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- сонга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!
Кызыл хоорай Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а («Фрактал баазасы») тел: (39422) 5-22-46
Организаторы ИП Макаренко И.В. Деткинче лотереяның долу медээ болгаш дүрүннерин
www.asia-siberia.ru сайтыдан номчунар! Эрттерер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

КлиматСервис Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу 54
Т: 8(394-22) 5-29-85, 8-923-261-7070
Садып турар, элтеп тургузар, арыглап септеп бээр.
- Агаарны арыглап сериндидир кондиционерлер.
- Хит-салгынын серинделдикчи вентиляторлар.
- Агаар сериндидир херекселдер.
- Агаарны арыглаар херекселдер.
- Суг чылдыр херекселдер.
- Бажыңга болгаш үлөспүрге ажылгаар вентиляция.
- Чылыдыкчы — каминер.
- Чылыг бээр херекселдер.

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының сады ажиттыгнан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынын кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шүшүзү Абаканын өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазасы **5-22-46**

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажылгаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.
(Төлөмүрлүг үндөзүгө парлаан).

Көрүкчүнүн үнелели

МАГАДАП КӨРДҮМ

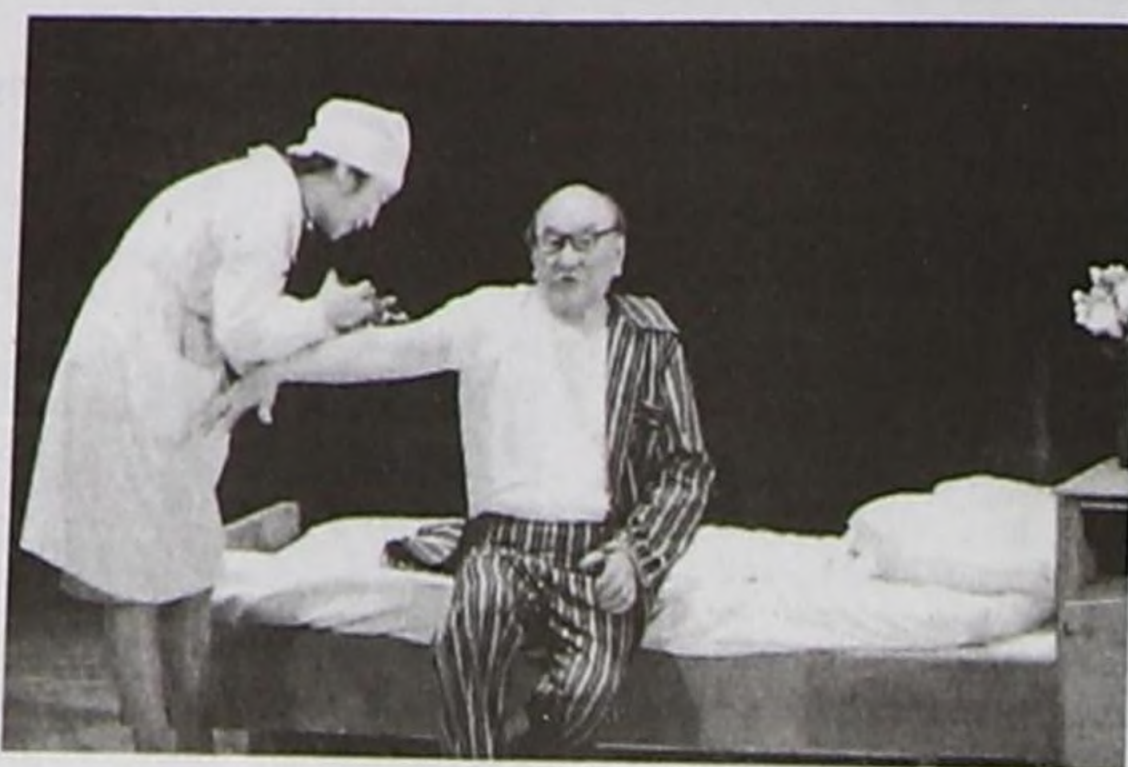
В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының чаа шиинерин, чаңгызын-даа эрттирбейн, көөр чаңылдыг мен. Москва, Санкт-Петербург болгаш өске-даа хоорайларга барганымда база-ла солун шиинерден чыда кагбазын бодаар мен. Ынчангаш деңей көрүп, кайызы канды-зын ылгал болур мен.

Сураглыг чогаалчы Эдуард Мижиттин «Тос чадырдан үнгеш...» деп чаа шиизин Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылын уткуштур чагыг езугаар бижээн, тургускан дээр, көрүксөвзэн-даа мен. Ынчалза-даа «Тувинская правда» солундан А. Күжүгеттин ол шиин дугайында чүүлүн номчааш, ону көрүксей бердим. Чемелеп, шүгүмчүлөп турарын бодаарга, анаа-ла юбилейге таарыштырган суртаал эвес, а бир-ле солун чүве ында бар-дыр эвеспе дээш шиини көрдүм. Магадап көрдүм, чүгө дээрзин та-йылбырлаайн.

Бирээде, Салчак Токаны шиинде оон дугайында багай чүве чугаалап болбас, хүлер тураскаал дег эвес, а кошкак-даа, күштүг-даа талаларлыг дириг кижжи кылдыр көргүскен-дир. «Араттың сөзү»-биле эки таныш кижжи эскерер болза, Э.Мижит өзек кылдыр алган чогаалында дыка камныг болган. Ындыг дээрзинге шиини көргөн соонда, трилогияны каттап номчааш, ылап бүзүредим. Бичии Тывыкының угаан-бодалы-ның өзүп хевирлеттинеринге боду ышкаш яды, бөдүүн орус кижилер-биле найырал улуг салдар чедиргенин дыка эки көргүскен. Ийиде, бай орустар биле тыва дүжүмөттеринин аразында харыл-заазы ындыг эвес, ылаңгыя Россия бодунуң чалгынының адаанче Тываны алганын байырлап турар көргүзүгдө Чолдак-Степан тыва байлары: «Ам мээң аспаамда болдур силер эвеспе!» — деп турар. Бо орус тараачын тус черниң дүжүмөттеринге болгаш манчы кыдаттарның чагырыкчыларына кайы хире кыстырып тургаш, тыва черге турумчуп, кызып байып алганын төөгүнү билер кижилерге даап бодаары берге эвес. Ам-на күш болгаш эрге оон талазында келген ышкакыл.

Аңаа бодаарга хөлечик Веденей Сидоров ол болуушкунга чөптүг үнелди беришаан, бичии Тывыкыга оон уjur-утказын тайылбырлап турар. Орус байлар сценага эзирек көстүп, туразында чаңнал турарына хамаарыштыр, мен бодаарымга, автор шиизинде ынчаар биживзэн-не боор. Номчукчулар Э.Мижитти салым-чаянныг шүлүкчү деп билер. Шүлүкчү боорда, орус-тыва дылдарның кайызынга-даа бижири, ол теманы автор ынчаар эпчок,

каржы биживзэн-не боор. Шииниң сөзүглелин номчуваан болгаш, ол талазы-биле дорт харыылап шыдавас-тыр мен. «Тувинская правда» солунга үнген чүүлдүн автору шииниң сөзүглелин номчаан хире, бир эвес ындыг болза, ындыг-даа ыйнаан. Мээң билirim-биле Мижиттин бижээн шиинери биле оларны тургузуп каан хевирлеринде ылгал бар боор чораан, чүгө дээрге шиини тургузары — коллективтиг ажыл.

Ынчангаш шииниң сөзүглелин дугайында чугаалаваайн. Оон дугайында шиини чырыкче парлат-тынып үнген соонда чугаалап болур. Мээң саналым көрүкчүлерниң чүнү көргөнгө даянган. А сценага көзүлгени-биле Салчак Калбакхөрекович Тыва-биле кады нарын болгаш чаңгыс аай эвес орукту эрткен. Ол шын. Токаның сураглыг чогаалында болуушкуннар шак ынчалдыр болуп турар-даа ышкакылгай.

Чогум шиинде четпес чүүлдер чок деп база болбас. Бичии орус уруг биле тыва оолдун сценага сы-выртажып, чаржып, каткы-хөглүг халчып турары хөй катап катап-таттынып, шиини арай шөйдүн-чек болдуруп, ынакшыл темазы колдап турар ышкаш кындырып кээр. Бичии чаштар чаптанчыг-ла харын, ынчалза-даа чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг болгай.

Хөйүнүң ырынга хамаарыштыр база-ла ындыг. Театрга хөйүнүң ырын ажыглаары — чаа чүүл эвес. Ол эрте-бурунгу театрда-на келген, даштыкы шиин чогаалдарының классиктериниң чогаалдарында база бар ийик. Э.Мижиттин «Күлтегин» деп шиизиниң сөзүглелинде чон ырлаар уjurлуг черлер бар кылдыр бижиттинген, ынчалза-даа сценада тургускан хевиринде хөйүнүң ыры чок. Тыва театрга хамаарыштыр алырга, хөйүнүң ыры, шынал-ла, чаа чүүл-дүр. Кончуг-даа чараш хор. Үениң байдалын, тыныжын дыка эки дамчыдып турар. Ынчалза-даа, үстүндө чугаалааным дег, өй-хемчээлин бодаар болза эки.

Кичээңгейлиг дыңнааш-даа, шиинде 1930 чылдың контр-

революстуг үймээниниң дугайында чугаа дыңнавадим. Ынчалза-даа Буян-Бадыргының ындыг үймээнерге киришпейн турганының дугайында сөстөрүн көрүкчүлер дыңнадывыс. Буруудадышкыннар нүгүл-дүр дээрзин Буян-Бадыргы дидими-биле буруу шаап турарын автор көргүскен. Тыва төөгүзүндө билер-ле болгай бис, ындыг үймээнер аңгы-аңгы чылдарда каш-даа каттап болгулаан.

Чаа шиинде көрүкчүлер кайгай бээр чүүлдер база бар. Чижээлээрге, тос чадырда дора өлүр чыгыы аштап өскөн бичии Тывыкы болугур, семис болгаш байлар оолдары ышкаш, аажок хедер аажылыг аларган боорга, чиктии дегет. Москва эмнелгезиниң эмчи сестразы республика баштыңы кижжи-биле политиктиг маргылдаа үндүрүп турары мырыңай элдептиг. Шииниң төнчүзүндө Тока авазының сүнезинин көрүп кааш, күзелдин чедип алганын чугаалап турары дыка хөктүг, ынчаарга ол авазына өжээнин негеп алырын аазаан күзелдин боттандырганына өөрүп турары ол бе? Хүндүлүг чогаалчы мындыг хензиг болгаш чигзинчиг бодалды илередир дээш шиини бижээни ол бе? Ол дүрүм авторнуң өске чогаалдарының дөгөрезинде көскү ийик.

Ынчангаш шииниң сөзүглели дүрген чырыкче парлаттынып үнүп кээрин, азы Интернетке көстүп кээрин күзээр-дир мен. Ынчан номчукчулар, ылаңгыя тыва дылдыг номчукчулар, шииниң бижиттингенин болгаш сценада тургустунганының дугайында кымдан-даа хамаарышпас санал-оналдарын үндүрүп кээр аргалыг болур.

Чүүлүмнүн төнчүзүндө театр коллективинге чаа шиизи дээш байыр чедирерин күзеп ор мен. Юбилей уткуштур дээш-ле ону каастап чараштаваан, а ол үениң дугайында аңаа төлөптиг шыңгыы чогаал болгаш шиин-дир.

Л.ЛАНЗЫ.

ЭЖИВИСКЕ МӨГЕЙИГ

Бичии чажындан-на Вася машина-тергеден халбактаныр, ону сонуургаар кижжи. Шору оол апаргаш, ачазының орнунга сүт сөөртүр машина мунуп, ырак-чоок аалдарга халдып чедө бээр «улул чолаачы келген» дижи, чассыда аарак, ону уткуулар. Чолаачының документилен хынап, бо-ла доза бээр шагдаа ажылдакчыларын (КАИ ажылдакчылары.Ред) улус сестир, онзагай чараш, шериг хептиг боорга, ол аажок сонуургаар. Шагдаа ажылдакчылары чолаачыларның документилен хынаарын даан аңгыда, чагыг-сүмезин бээрин, улус-чон оларны дыка хүндүлзээр боорга, кижжи база ындыг болган болза деп бодангылаар-даа Чамдыкта, сестир аарак, шагдааларның ажылын сонуургаар, оларның чанынга чедип, көрбейн баар черинге дөңгүр бажынга холуу дегзип, езулагылаар-даа турганын боду сөөлүндө сактып чугаалаар. Ынчалдыр балдырбээжек оол КАИ ажылдакчызы болуп күзөлдиг апарган. Школа дооскаш, Василий Күжүгет Саратовту КАИ школазынче кирип алгаш, ону чедишкенин дооскан. Чанып келгеш, КАИ-ге баштай инспекторлап эгелээш, эки үр-түннелди ажылдап, чон аразынче кирип, чолаачыларның, аныяк-өскөнниң хүндүткелдин чаалап алган. Аныяк ажылдакчының кызымакка ажылын ИХЯ-ның удуртулгазы эскерип көргөш, Ленинградты дээди политехниктиг училищезинге өөренирин сүмелзэн. 1981 чылда ону чедишкенин дооскаш, иштики херектер шугумунга янзы-бүрү эрге-дужаалдарга ажылдааш, милицияның полковнигинге чедир удаткан чок депшээр.

«Кижжи болуру чажындан» деп тыва чоннуң чиге сөглзэн үлгерге домаа бар. Василий Хабааевич, шынап-ла, чажыдан биче сеткилдиг, хүндүлзээр, амыдыралга ынак болуп өскөн. Арга-дуржулгазын болгаш эртем-билиин чонунга өргүп, чер-чуртунга төлөптин биле бараан болуп келген. Хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг кирип, хоорай, район депутатына каш удаа депшиттирип, хүлзэнген даалгазын ак сеткилдиг күүседип өөрөнгөн ажылдакчы.

В.Х.Күжүгет Кызылдың филология факультетин дооскан аныяк башкы Раиса Борисовна-биле өг-бүлө тудуп, хөй чылдарда кады ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттаан. Ажы-төлүн төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, бот-боттарына, уруг-дарыына, чоок кижилеринге ынакшылы чылдан чылче улам күштелген. Оон түннелинде өг-бүлениң ажы-төлү шуптузу эртем-билигиг, чаагай сеткилдиг кижилер болуп, чон аразында чоргаар ажылдап, чурттап чоруу өөрүнчүг. Күжүгеттер хөй өскүс думаларын төлөптиг кижилер кылдыр өстүргөн. Өөнүң ишти Раиса Борисовна хөй чылдарда школаларга орус дыл, литература башкылаан. Чону, коллектив өөреникчилериниң ада-иелери башкыны хөй-ниити ажылына депшиткен. Оларның идегел, бүзүрелин бадыткап, Раиса Борисовна хүдүткелдиг ажылдап чоруур. Улуг дарга-бошка, депутат, эмчи, башкы, журналист, артист дизе-ле, кандыг-даа мергежилдин кижилери апарган оон доостурган өөреникчилери «Экии, башкы» деп өөрүшкү-биле мөгейип чоруурлар. Башкының чон мурнунда улуг хүндүткелдиг ажылдап чоруунуң бир чылдагааны — ажы-төлүнүң адазының деткимчези. Кайы-даа сумуга, кожуунга болур хемчеглерге киржир апарганда Василий Хабааевич кадайын деткип, бодунуң машиназының рулюнун артынга олурупкаш, чедер черинге чедирип, ажылы доостурга, манал алгаш, орай дүн дивейн, узун оруктан бажыңынче кады чанып кээрлер.

Василий Хабааевич шиитпирлиг удуртукчу болгаш, коллективте ажылдакчыларның негелделерин шын хүлзеп, оларны чогумчалыг шиитпирлеп билер чораан. Ол — хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Күжүгеттер — «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медальдың эдилекчилери.

Берге аарып тургаш-даа, улус чонун, ха-дунмазын, дөргүл-төрелин, өг-бүлезин түрөтпзэн. Үр үеде аарып келгеш безин, оон хилинчек-човулаңына базындырбазын бодап, чуртталгада бичи-даа халас үе эрттирбейн, бүгү-ле чүүлдерни чедир кылып каар дээш дыка кыска.

Чон аразында ат-сураглыг полковник В.Х. Күжүгеттин чоокта чаа аарыгының хайындан чырык өртемчейден чарлып чорук-каны — өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге канчаар-даа аажок улуг чидиргиг. Эжувистин чаагай сеткилдиг чүрээ сокпастаан. Чону ону сөөлгү оруунче үдеп каан. Уруг-дарыы, эш-өөрү оон бүдүрүп четтикпзэн бодалдарын амыдыралга боттандыраар.

ИХЯ-ның хоочуннары шагдаалар белеткээр өөредилге төвүнге В.Х.Күжүгеттин адын мөңгөжидип, тураскаал-самбыраны ажыдарын саналдаан. Ол айтырыгы ИХЯ-ның коллегиязы өөренип көөрүн хоочуннар дилзэн.

Борис БАЛЧИЙ-ООЛ.

ИХЯ-ның хоочуну, ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинтилер-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8197. Чагыг 72. Номерни парлагаже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.